

BODRUM ÇEVRESİ ÖRNEKLERİ İLE HALK İNANÇLARINDA GÖK KUŞAĞI İNANCININ MİTOLOJİK BOYUTU

Nagihan Çetin* Yaşar Kalafat**

Özet

Bu yazımızda, Gökkuşluğu etrafında oluşmuş inançlar, bu inançların, Gök Tanrı İnanç Sistemi ile var ise ilişkileri, bu inançlara İslami dönemde kazandırılan kimliğe yer vereceğiz. Bunu yapmaya çalışırken, Türk kültürlü halkların halk inançlarından örneklemeler yapıp, onları Bodrum ve çevresindeki benzerleri ile ilişkilendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Bodrum, Gökkuşluğu, Ebem Kuşluğu, İneğim Sağma, Fatma Ana

GİRİŞ

Mitoloji, kökleri üzerinde durmak isteyen her millet için çok önemlidir. Köklerin derinliği nispetinde yaşadığınız topraklara tutunursunuz. Bunu yapamadığınız durumlarda kökleri daha derinlerde olan halkların nazarında “misafir halk” “işgalci millet” durumuna düşersiniz.

Megalo İdea ile Yunan mitolojisinin ideolojik bağlantısı sanıldığından kuvvetlidir. Bizde ideoloji denilince bilhassa son yıllarda “gençlerin kavga sebebi” veya itham anlamında “resmi ideoloji” söylemleri ile sınırlandırılabilmiştir. Bunu söylerken mitolojik katmanlaşmayı inkâr etmek veya tabî ki Yunan mitolojisine düşmanlık yapmak da istemiyoruz. Dünya halklarının kültürel geçmişleri insanlığın ortak mallarıdır. Anlatmak istediğimiz husus, Türk kültürlü halkların ortak değerlerine, bu arada mitolojik verilerine sahip çıkabilmek, sadece Türk kültürlü halklar için değil bölge kültürünün ortak kültürel kimliği için de gereklidir.

Günümüzde UNESCO gibi maddi olmayan kültürün de korunması adına projeler üretilmesini teşvik eden ulus üstü kuruluşlar, sözlü kültür verilerinin araştırılmalarına özel önem vermektedirler. Birçok kültürel veri, milletlerin veya bölge halklarının adına kimliklendirilip sahiplenilmektedir. Bu hizmet yarışına katılan halklar, genelde ortak

* Yerel Araştırmacı, E-mail:nagihan_cetin@hotmail.com

** Dr., Halkbilimci, E-mail: yasarkalafat@gmail.com www.yasarkalafat@gmail.com

sahiplenmenin yanı sıra özelde kültürel miraslarına sahip de çıkabilmektedirler.

Yunanistan ile Türkiye arasında süren, *Gölge Oyunu* örneğinde olduğu gibi, maddi kültür verilerinin sahiplenilmesi mücadelesinin sürdüğü bilinmektedir. Bu mücadelede, Yunanistan'ı avantajlı duruma çıkaran husus, Yunan mitolojisi çalışmaları ile alınmamış olan mesafedir. Yunan mitolojisinin varlığını, onun hüküm sürdüğü coğrafya ile birlikte tanıtmak imkânı bulan Yunan fikir hayatı, mevcut bölge halklarının mitolojik verilerini hep “yok” sayabilmiştir. Öyle ki, halk oyunları ve hatta etnografya da sahiplenilebilmektedir.

Bütün bunlar nedeniyle içindir ki, Selçuklu ve Osmanlı Türk maddi kültürünün kaybı nedeniyle esef edilebilen günümüzde, bölge sözlü kültür verilerinin araştırılıp, onlara çağdaş kültür vasıtalarıyla fonksiyon kazandırılması gerekir.

Anadolu Türk kültür coğrafyası sadece Yunan mitolojisi işgali altında değildir. Yüzyıllık bu savaşa, doğuda Fars ve Türkiye genelinde ise bir boyutu ile İsrailiyet eşlik etmektedir.

Bu kısa girişten sonra biz bu yazımızda, Gökkuşağı etrafında oluşmuş inançlar, bu inançların, Gök Tanrı İnanç Sistemi ile var ise ilişkileri, bu inançlara İslami dönemde kazandırılan kimliğe yer vereceğiz. Bunu yapmaya çalışırken, Türk kültürlü halkların halk inançlarından örneklemeler yapıp, onları Bodrum ve çevresindeki benzerleri ile ilişkilendireceğiz.

Metin

Gök Kuşağı yağmurun yağmasının ardından güneş ışınlarının gökte farklı renklerde ve Türk kültür coğrafyası halklarından Çerkezlerin tanımlaması ile *Kazan Kulpu* olarak görülmesidir⁷. Gök kuşağı, düşmekte olan yağmur damlalarında güneş ışınlarının kırılması ile meydana gelen yedi renkli kemer biçimli görünümdür⁸.

Ayrıntılı olarak üzerinde durulacak olmakla birlikte, Türk dünyasında gök kuşağına; *alkım*, *ebekuşağı*, *ebemkuşağı*, *eleğim sağma*, *hacılar kuşağı*, *Yağmur Kuşağı*, *alaim-i sema* gibi adlar verildiğini belirtmiş olalım⁹.

⁷ Nagihan Çetin, “Türk Kültüründe Işık Kültü”, *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Halk Bilimi Yüksek Lisans Tezi*, Şubat 2011

⁸ Yaşar Çağbayır, *Türkçe Sözlük*, 5, Ötüken yayınları İstanbul, 2007

⁹ Çağbayır, a.g.e. 1740

Hakaslar, *Umay Ana'yı* çocuğa kan ve et veren beyaz bir kuş olarak benimsemişlerdir. Teleutler, Sayan ve Altaylara göre ise gümüş saçlı genç ve güzel bir kadın olan Umay Ana, *Gökkuşağı* boyunca yere iner ve elindeki yayla çocukları tehlikelere karşı korur.¹⁰

Tyan-Şan Kırgızlarına göre O, göklerde yuva kuran bir kuş ve yeryüzü ile yeraltı dünyası arasında bağlantıyı sağlayan bir aracıydı¹¹.

Bu tespitlerdeki ortak taraf, Umay'ın daha ziyade kuş olarak düşünüldüğü, dişi bir varlık olduğu, çocukları hayatlarının her döneminde ve her türlü tehlide karşı koruduğu şeklindedir. Ayrıca onun etkinlikleri arasında, şamanın özellikleri arasında da görülen, yeraltı-yeryüzü ilişkisini kurmak olduğunu da görüyoruz. Yazarın bir kara iye olan Ölüm Meleği *Ayısı*t ile O'nu ilişkilendirmesi bizim sistemde Al Karısı-Umay bağlantısını kurmamızı, Umay Gökkuşağı bağlantısına dair Ankara-Kazan'ı da kapsamına alabilen tespitlerimizi yapmamızı kolaylaştırmıştı¹². Bu coğrafyaya Bodrum kırsalını da ekleyebiliyoruz. Bu arada *Al Karısı* bazı hallerde ölüme yol açabiliyordu anlaşılabilen kadarı ile *Ayısı*t düzeyinde ve aynı anlamda olmasa bile ölüm işlemi ile görevlendirilmemişti.

Sivas-Kangal'da Ocaklı olmanın yöntemlerinden birisinin de *Fatma Ana'yı* rüyada görmek olduğuna inanılır. Fatma Ana'yı rüyasında gören kimse O'nu bizzat görmüş kabul edilir. O'nu rüyasında gören ve O'ndan rüyada "*el alan*" kimse *Ocaklı* olur.¹³ Ocaklılık anlayışı ve Fadime Ana kültü Bodrum kırsalında da yaşamaktadır. Türkmen aşiretleri arasında yapılacak alan çalışmaları canlı örnek sayısını artıracaktır.

Gök kuşağının Iğdır'ın Alkamer köyündeki adı Fatma Nene ak kuşağıdır. Karapapak Türklerinde ise bu kuşağın adı Gök Kuşağı ve Nogay Türklerinde ismi ise Gurt Gasig/Kart kadın çığı'dır.¹⁴

Türk kültürlü halklarda *Gök Kuşağı* ile ilgili inançlar bir hayli zengindir. Iğdır'da bazı kesimler Buna Fatma Nene'nin Hanası/Kilimi, Fatma Nene'nin Örkeni, *Fatma Neni'nin Kuşağı* da derler. O aynı zamanda *Yedi Renkli Kilim* olarak da bilinir. Ayrıca *Görsü Guze* olarak da adlandırılır ve kürsün yarısı anlamına gelir. Anadolu Türk kültür coğrafyasının birçok yerinde olduğu gibi Bodrum'da da onun altından geçebilen kızların erkek

¹⁰ Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çev. E. Ercan, Yurt Kitap yayını Ankara, 2005

¹¹ Beydili, a.g.e., 12

¹² Yaşar Kalafat, "Kazan ve Çevresi İzleri İle Türk Mitolojisinde Umay", *1. Uluslar arası Ankara-Kazan ve Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu ve Türk İslam Sanatları Karma Resim Sergisi*, (Kazan 06-07 Kasım 2012)

¹³ Engin Doymuş, *Her Yönüyle Kangal*, Sivas, 1999, 122

¹⁴ Çetin, a.g.e., 15

ve erkeklerin kız olabileceklerine inanılır. Onu İlk gören çocuk yeşili sahiplenir ve arkadaşına “*yeşili benim kırmızısı senin*” der. Yeşil cenneti temsil etmektedir.¹⁵

Muhtemelen Gök Kuşağı kemeri âlemi ikiye ayırabilen bir sınır olarak düşünülüyordu. Kuşakla bölünen âlemin bu tarafı ve öteki tarafı vardı. Taraf bölgeyi değiştirebilen kimse kaderine hükmeden gücün, güç alanından çıkmış oluyordu.

Yakut Türklerinin inancına göre Kam’a asıl gücünü veren Kutsal Şah’dır. Yakutlar bu kamın bu ruhunun gökteki kutlu ağacın dallarında bittiğine inanırlar. Bu ruhun gök kuşağı şeklinde şamanın vücuduna girip onu sardığını kabul etmektedirler. Bu nedenle bir kısım Yakut Şaman davullarında gök kuşağının sembolü yer almaktadır¹⁶.

Yakut Türklerinin bu kabullerinde gök kuşağı, kama güç veren *Kutsal Şah* ile kam arasında bir irtibat aracı olarak kabul edilmektedir¹⁷.

Yakut Türklerinin davullarında olduğu gibi tatarların davullarında da Gök Kuşağı, Evren Ağacı ve gökyüzünün aydınlatıcı araçları olan ay ve güneş gibi simgelerle birlikte kullanılmaktadır¹⁸.

Şamanlık, Türklerin İslamiyet’ten öncesinde sahip oldukları Gök Tanrı İnanç Sistemi içerisinde yer almaktadır. Gök Tanrı İnanç Sisteminde gök ve göye dair güneş, ay, yıldızlar yağmur gibi her şey kutsal kabul edilirken Gök Kuşağı’nın da kutsal kabul edilmesi doğaldır. Iğdır’da “Gök kutsaldır Gök kuşağı da göktedir göktedir, oda kutsaldır.” diye bir inanç vardır.¹⁹ Bu yörede onun altında dilek tutulur ve onun altından geçilebildiği hallerde dileğin olacağı söylenir. Esasen bu inanç Anadolu Türk kültür coğrafyasında oldukça yaygındır. Ancak Karapapak Türk halk inanmalarında “Göy kuşağı altından geçeni vurur” şeklinde bir inanç vardır²⁰. Bu özelliği ile Gök Kuşağı ay, güneş ve benzerleri iyelerin özelliğini arzetmekte ve adeta tabu konumunda bir yeri bulunmaktadır. Ak ve kara iye özelliğini bir arada içermektedir.

¹⁵ Kaynak Kişi; *Ziya Şakir Aşar*

¹⁶ Ü.Günay-H.Güngör, *Başlangıçlardan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Beyan yayınları, İstanbul, 2007

¹⁷ Çetin, a.g.e.,13

¹⁸ M. Elideda, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 2, Gatama Budha’dan Hristiyanlığın Doğuşuna*, Kabalcı, İstanbul, 2009

¹⁹ Çetin, a.g.e., 14

²⁰ Çetin, a.g.e., 15

Gök kuşağının kutsallığı inancına işaret eden bir tespit de Kocaeli yöresinden yapılmıştır²¹.

Tatar kabilelerinde de Gök Kuşağına *Fadime Ana Kuşağı* denildiği olur.²² Gök Kuşağına çocuklar arasında bu türden sahiplenme Kazan ve çevresinde de olduğu gibi Bodrum'da da vardır. Baratov bu kuşağa "*Gök Köprüsü*" demektedir²³.

Boratav'un tanımlaması esas alınınca, inancın derinliklerinde köprünün bu yanı ile öteki yanının farklı hüküm alanları olduğu veya hüküm sahibinin, hükümlüye tercih hakkı tanıdığı düşünülebilecektir.

Gök Kuşağının renklerinden yeşilin sahiplenilmesi, İslamiyet'te yeşilin cenneti simgeleyişi ile izah edilmiştir. Mavinin huzur, sükûnet, vuslat rengi olduğu da ifade edilir. Eski Türk inanç Sisteminde Gök Tengri'nin renginin mavi olduğu şeklinde açıklamalar vardır. Yeşil ise yaşamın canlılığın simgesi olarak bilinir.

Gök Kuşağı Türk kültürlü halklarda mitolojik derinliği olan bir kottur. Onunla ilgi çok sayıda inanç tespitinin oluşu ve ve değişen dinlere rağmen yeni giysilerle de olsa varlığını sürdürmekte oluşu bu kanaati doğrulamaktadır.

Nitekim Türk kültür coğrafyası halklarından Talişlerin inancına göre, *Ebem Kuşağı/Gök Kuşağı'nın* yere yakın olan ucunun bulunduğu yerde kızıl/altın vardır.²⁴ Türk kültür coğrafyasının Kafkasya kesiminde Fatma Ana Kuşağı'nın denize doğru sarkan ucu için "su almaya indiği" şeklinde bir açıklama yapılır. Umay da Gökyüzünden çocuklara yardım için yeryüzüne inerken elindeki yayından yararlanmaktadır.

Makedonya'nın Müslüman Çingenelerindeki bir inanca göre Ebem Kuşağı/ Fatma Ana Kuşağı'nın altından geçebilenler cennete gidecektir.²⁵ Bu inanç Kars ve Muğla yöresinde de yaşamaktadır. Gök Kuşağı cennet bağlantısı Gök Kuşağına adeta Sırat köprüsü özelliği kazandırmıştır, şu farkla ki birisinin altından diğerinin üstünden geçilebilmesi gerekmektedir.

²¹ Işıl Altun, *Kandıra Doğum, Evlenme ve Ölüm Kocaeli*, 2004

²² İ. Çetin "Nevruz ve Nevruz Kutlamasına Bir Örnek", **Nevruz ve Renkler**, Ankara 1996 470-476

²³ P. N. Boratav, *Türk Mitolojisi, Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, Bilge Su, Ankara, 2012, 73-74

²⁴ Yaşar Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları V-VI, Dedem Korkut Yukarı Eller*, Lalezar, Ankara 2008, 254

²⁵ Yaşar Kalafat, *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları IX-X*, Berikan, Ankara 2006, 59

Türk kültür coğrafyasının bazı kesimlerinde ise Gök kuşağının yere değdiği ucunda hazine vardır²⁶. Bu tespitte bu kutlu nokta dünya nimeti vaat etmektedir.

İslamî bir kimliğe büründürülen Gök Kuşağı'na mezhebi özellikler kazandırılmıştır. Ehli Beyt'e olan saygı ve sevgi Alevi inançlı Müslüman kesimde yaşayan halk inançlarında daha yoğundur. Tunceli Bölgesinde güneşin doğma vaktinde "Ya Hızır" deyip dua veya secde edilir. Bu bölgede bir kısım Alevi inançlı Müslüman halk, *Ay Işığını* da "Ya Fatma Ana" diye kutsarlar.²⁷ Lerik Talişleri'nde çocuğu olmayan anne adayları Fatma Ana adına Pirlere nezir adar. Bu adağın adı *Nene-i Fadime İhsanı'dır*.²⁸ Bunun Orta Anadolu'da *Alkım* olarak bilindiği kesimler de vardır. Bu inanç Kazan ve Bodrum kırsalında da yaşamaktadır.

Bodrum Mumcular bölgesinde Gök kuşağının altından geçenin cennete gideceğine inanılır. Bu inanç, Yalvaç halk inanmalarında da yaşamaktadır²⁹. Bodrum Güvercinlik'de Gök kuşağını gören çocuklar yeşilini sahiplenmek isterler. Konya'da ise gök kuşağı *İneğim Sağma* olarak bilinir³⁰.

Anadolu'nun bazı çevrelerinde Gök Kuşağı'nın Hz. Ali'nin ok ve yayı olduğuna da inanılır. Gök kuşağı ile ileride değinileceği gibi, Hz. Fatma'nın kuşağını özleştiren anlatılar da vardır. Her hangi bir şeyden korkan kişiye korkusunun geçmesi için su içirilir veya bir süre kalması için ağzına *tuz* verilir. Tuz kutsaldır ve onu Hz. Ali kutsamıştır, inancı yaygındır. Su ve tuzun *Hz. Fatime-i Zehra'nın Başlığı* olduğu inancından hareketle de kutsal sayıldığı bilinmektedir. Tuzda kutsiyetin aranılması inancı, Türk kültür coğrafyasının genelinde bu arada Bodrum çevresinde de vardır.

Çukurova'da pişirilen yemeğin tuzu fazla kaçınca yemeği pişiren kadın "Fadime anamız yemeğim tuzlu oldu bu senin yemeğindir, yüzümü kara etme" demesi halinde, yemeğin tuzluluğunun giderilmiş olacağına inanılır.³¹

Bu tespitler arasında yer alan Gök Kuşağı'nın bir ucunun gökyüzünde iken, diğer ucunun yeryüzünde olan su ile temas edebilmesi, bize, Umay Ana'nın yeraltı ve yeryüzü ile temas kurabilmesi özelliğini hatırlatır. Keza

²⁶ Çetin, a.g.e.

²⁷ Nejat Birdoğan, "Bin Yıllık Kültür Direnişi Alevilik" *Tempo*, 3-9, Mart 1991, Sayı: 10, 50-51

²⁸ Birdoğan, a.g.e.

²⁹ Kaynak kişi, Prof. Dr. Nuri Köstüklü

³⁰ Kaynak kişi, Prof. Dr. Saim Sakaoğlu

³¹ Yaşar Kalafat, *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları*, VII, Berikan, 2007 26

Umay Ana ile Fatma Ana ilişkilendirmesinde de aynı teşhisi koyabiliyoruz. Cennet yukarılardadır ona uçularak yüklenilerek varılır, cehennem ise yer altında yerin derinliklerindedir.

Umay Ana-Fadime Ana aynileştirilmesi durumu, Umay inancının canlılığını daha fazla koruduğu Türk kültür bölgelerinde daha barizdir. Çok kere bu iki kutsal kabul edilen isim birlikte kullanılır. Kırgızistan'da eski nesil hanımlar Umay Ana'ya yakarırlarken "Umay Ana, Fadima Zehra kadın Ana " diye yakarırlardı.³²

Mitolojik verilere göre yedi ana renkten meydana gelmiş olan *Ebem Kuşağı/Gök Kuşağı*, Ülgen'in eseri idi. Ebem Kuşağı'nın Türk kültür coğrafyasının bazı yörelerinde, mesela Tatar Türklerindeki adı *Fatma Nene/Fatma Ana Kuşağı* olduğu bilinmektedir. Bu kuşağın altından geçebilen kızların erkek ve erkeklerin de kız olabileceği inancı bu toplumda da vardır. Ayrıca bu kuşağın altından geçebilenin cennete gideceğine de inanılır. Bu kuşağı gören çocukların "yeşili benim" demek için Kars'ta yarıştıklarını da hatırlıyoruz. Kuşağın Türk kültürlü halkların bir kısmında bir ucunun denize ulaştığına oraya su içmek için uzandığına inanılır. Esasen Fatma ana etrafında bir kült oluşmuştur. Doğumu kolaylaştıracağına inanılan *Fatma Ana Otu*, yemeğin yapılması çabuklaştıracağı ve bereketini artıracığı için yemeği yapan hanım vakit az ise ve telaşlanıyorsa, "bu benim elim değil *Fatma Ana Eli*" der. Ayrıca Ehli Beyt'i ve İmam Zadelere temsil ettiğine de inanılan, açık beş parmak şeklindeki elin Derbentteki isimlerinden birisi de *Fatma Ana Eli'dir*. Nazarlık şeklinde hazırlanan bu el çocukların omzuna asılarak onların korunacaklarına inanılır, Nazarlığın rengi, yapıldığı madenin rengine göre sarı-kırmızı veya mavi olabilir. Ziyaret edilen *Fatma Ana Çukuru* ve benzeri gibi inanç ve uygulamalar da vardır.

Sonuca giderken, Y.Songlu'nun bu konudaki tespitlerine de değinmek istiyoruz. Songlu Gök Kuşağı inanç coğrafyasını anlatırken Türk dilli halkların inanç kültürlerine ait bir olduğunu belirtip, Avrupa, Akdeniz havzası, Sibiry, batı Çin, Pasifik, Baltık Denizi gibi bölgeleri zikretmektedir. Rainbow olarak tanımlandığını belirttiği bu tespitin "*Karı Nene Kuşağı*", "*Yağmur Kuşağı*", "*7 Renk Kuşağı*", "*Cennet Yolu*" gibi isimlerle de bilindiğini Talat Tekin'in çalışmalarına da göndermeler yaparak belirtmektedir³³.

³² Hüsametdin Yıldırım, "Kırgız Türklerinde Umay Ana İnanışı", *Türk Kültürü*, Aralık 1992, 758-763

³³ Yong Söngli, "Türk Dilinde Gök Kuşağı İçin Adlandırmalar", *VIII. Milletlerearsı Türkoloji Kongresi (30 Eylül-04 Ekim 2013) İstanbul*.

Anadolu kültür coğrafyasının Gök Kuşağı kültürü ile tanışması kadim Anadolu medeniyetleri dönemine kadar uzanabilmektedir. Tanrı Nimurta'nın tacı bir gök kuşağı olarak tanımlanırdı. Akat dilinde Gök Kuşağının karşılığı olan Manzat, bir Tanrının ve Andromeda takımından bir yıldızın adıydı. Yıldız bir Kudurnu'nun üzerine, at kafasının üstünde yay çizen bir gök kuşağı olarak resmedilirdi. Gök kuşağı aynı zamanda Uruk Şehri'nin edebiyattaki adlarından biriydi³⁴.

Sonuç

Türk sosyolojisi “vatanla Göç” kavramını yaşayan yer adlarından hareketle Türk kültür coğrafyası için örnekleyebilirken, inançla göç gerçeği, son yıllarda yapılmaya çalışılan birkaç çalışma bir yana, yeterince veya gereği kadar ele alınamamıştır. Anadolu kültür coğrafyası farklı büyük medeniyetlere beşiklik yapmışken, Türk inanç kültürünün bu coğrafyadaki köklerinin bilinebilmesi, inanç göçü gerçeğinin bilinmesi ile mümkündür. Anadolu inanç coğrafyasının Türk kimliği için önemi, yaşanan bu sentezin bilinmesi ile mümkündür. Halk inançları çalışma alanı ihmal edilerek, bu gerçek gün ışığına çıkarılamaz.

Bunun içindir ki, halk kültürü seviyesinde yaşanan bu inanç mayalanmasına kuzey-doğu Kafkasya üzerinden Altaylar'dan, Doğu üzerinden Uluğ Türkistan'dan ve güney-doğu üzerinden körfezden gelen inanç göçü yok sayılarak Anadolu'nun mitolojik kök hücrelerine ulaşılamaz. Gök Kuşağı inancı bu neviden bir göç ürünü inanç olup aslını yitirmeksizin varlığını sürdürmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

- Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çev. E. Ercan, Yurt Kitap yayını Ankara, 2005
- Engin Doymuş, *Her Yönüyle Kangal*, Sivas, 1999, 122
- Hüsamettin Yıldırım, “Kırgız Türklerinde Umay Ana İnanışı”, *Türk Kültürü*, Aralık 1992, 758-763
- Işıl Altun, *Kandıra Doğum, Evlenme ve Ölüm Kocaeli*, 2004
- İ. Çetin “Nevruz ve Nevruz Kutlamasına Bir Örnek”, *Nevruz ve Renkler*, Ankara 1996 470-476
- Jeremy Black-Anthony Gren, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, Aram yayıncılık, İstanbul, 2013 96

³⁴ Jeremy Black-Anthony Gren, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, Aram yayıncılık, İstanbul, 2013 96

- M. Elideda, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 2, Gatama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna*, Kabalıcı, İstanbul, 2009
- Nagihan Çetin, "Türk Kültüründe Işık Kültü", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Halk Bilimi Yüksek Lisans Tezi, Şubat 2011*
- Nejat Birdoğan, "Bin Yıllık Kültür Direnişi Alevilik" *Tempo* 3-9, Mart 1991, 10, 50-51
- P. N. Boratav, *Türk Mitolojisi, Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, Bilge Su, Ankara, 2012, 73-74
- Ü. Günay-H. Güngör, *Başlangıçlardan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Beyan yayınları, İstanbul, 2007
- Yaşar Çağbayır, *Türkçe Sözlük*, Ötüken yayınları C.5, İstanbul, 2007
- Yaşar Kalafat, "Kazan ve Çevresi İzleri İle Türk Mitolojisinde Umay", *I. Uluslar arası Ankara-Kazan ve Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu ve Türk İslam Sanatları Karma Resim Sergisi, (Kazan 06-07 Kasım 2012) (yayınlanmamıştır).*
- _____, *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları IX-X*, Berikan, Ankara 2006, s. 59
- _____, *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları, VII*, Berikan, 2007 26
- _____, *Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları V-VI, Dedem Korkut Yukarı Eller*, Lalezar, Ankara 2008, 254
- Yong Söngli, "Türk Dilinde Gök Kuşağı İçin Adlandırmalar", *VIII. Milletlerearsı Türkoloji Kongresi 30 Eylül-04 Ekim 2013, İstanbul.*

